

The role of traditions and social habits in the emergence of cultural and social crimes in Iran during the Qajar era with emphasis on Agnew's theory of public pressure

Mahdi Sareban^{*}, Hamed Gheraati^{**}

Mohammad Zarghani^{***}

Abstract

Social traditions have been recognized as significant factors in the advancement or decline of societies. According to Agnew's General Strain Theory, certain elements within society exert pressure on some individuals, compelling them toward deviant behavior. In this regard, the tradition-oriented society of the Qajar period, which valued goals such as family honor, wealth, and adherence to religious norms, simultaneously maintained a rigid class structure, widespread illiteracy, and pervasive poverty. These conditions restricted—or, at times, rendered impossible—the achievement of such goals through legitimate means, resulting in social offenses such as bribery, theft, and similar forms of misconduct. The central question, therefore, is: what role did the social traditions and customs of Iranian society during the Qajar era play in the emergence of social crimes across various social domains? This study seeks to investigate the impact of selected social traditions and customs on cultural and social harms, drawing upon primary sources and recent research within a descriptive-analytical framework. An examination of traditions related to religious rituals, education, social classes, the position of men and women within the family, marriage,

^{*} Ph.D. Candidate of History of Asna Ashari Shia, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
(Corresponding Author), msareban1365@gmail.com

^{**} Assistant Professor, Department of History of Islam, Baqir-ul-Ulum University, Qom, Iran,
ghearaati@bou.ac.ir

^{***} Assistant Professor, Department of History of Asna Ashari Shia, University of Religions and Denominations, Qom, Iran, m.zarqani@urd.ac.ir

Date received: 01/02/2026, Date of acceptance: 17/02/2026



and divorce reveals that, despite certain positive outcomes, these traditions in some cases contributed to the emergence of social and cultural problems.

Keywords: Social tradition, social crime, Qajar period, polygamy, patriarchy.

Introduction

Social traditions are derived from and grounded in both voluntary and involuntary layers of beliefs, convictions, bodies of knowledge and skills, national and social identity, and even myths and superstitions. Nevertheless, traditions themselves act as causal agents in the emergence and manifestation of social behaviors and beliefs. Examining the weaknesses inherent in a society's social traditions can serve as a key pathway to resolving numerous issues across various domains. This is because social traditions, by virtue of their communal nature, proliferate rapidly, are easily transmitted from one generation to another, and, most significantly, endow even undesirable or destructive beliefs and behaviors with a degree of legitimacy if they become socially accepted as tradition—thus rendering them valuable or, at the very least, socially tolerated.

Materials and Methods

The present research is a historical study based on primary and authentic sources of social history, travelogues from the Qajar period, and recent studies, employing a descriptive and analytical approach to examine the role of traditions and social customs in the emergence of cultural and social harms.

Discussion and Results

This study employs Agnew's General Strain Theory (1995), which posits that psychosocial strain pressures individuals toward delinquency. These strains generate negative emotions motivating delinquent behavior as a method of stress alleviation.

Conclusion

Qajar-era Iranian social traditions, while functional, sometimes fostered deviance. Practices like the sanctification of society attracted unscrupulous profiteers. Furthermore, the pervasive reliance on domestic servitude and patriarchal structures severely constrained social mobility. The disregard for servant dignity discouraged education among the lower classes. Critically, patriarchal norms in the family

diminished the status of women, whose marital choices were often overridden, leading to early marriage and moral detriments for the youth.

Bibliography

- Ādamiyat, Fereydoun, (1385), *The idea of progress and the rule of law; Asr-e Sepahsālār*, Tehran: Khwārazmī.
- Etehādieh (Nezām Māfi), Mansoureh, 1377sh, *This is Tehran*: Tehran: Nashr-e Tārikh-e Irān.
- E‘temād al-Saltaneh, M (1385sh) *Etemad al-Saltaneh's Memoirs Newspaper*, Tehran: Amirkabir, 6th printing.
- Broghsh, Heytrish (1376sh), *Travelogue of the Prussian envoy in Irān*., translated by Mohammad Hossein Kordbāsheh, Tehran: Ettelā‘āt.
- Benjamin, S (1363sh) *Iran and Iranians of the era of Nasser al-Din Shah*, translated by Mohammad Hossein Kordbāsheh, Tehran: Sāzmān-e Enteshārāt-e Jāvīdān.
- Dalman, H. R. (1999). *From Khorasan to Bakhtiari*. Translated by G. Samiei. Tehran: Tavous Publications.
- Gobineau, J. A. (1962). *Lettres persanes* [Persian Letters]. Translated by A. Ghaffāri. Tehran: n.p.
- Pollak, Jakob Eduard, *Pollack's travelogue*, translated by Kaykāvūs Jahāndāri ; Publisher: [Tehran]: Khwārazmī ; Publication Year 1361[in Persian].
- Gobineau, Joseph Arthur (1341sh), *Nāmeḥā-ye Irānī*, translated by Azra Ghaffāri, Tehran: no name[in Persian].
- Robert Agnew, *Criminological Theory: Past to Present*. 3d edition. New York: Oxford University Press (2006) (1st edition 1999) (edited with Francis T. Cullen)
- De Rochechouart, Comte Julien, *Travel memories of Iran*. Translator: Mehran Tavakkoli. Publisher: Ney. Printing: First, 1378sh[in Persian].
- Dieulafoy, Jane (1378sh). *Madame Dieulafoy's Travelogue*. Translated by Homāyun Faravashi. Tehran: Qesseh Pardāz. First printing[in Persian].
- Fasihi, S; Mansouri, M (1396sh). *A study of social crimes in the Nazarene era (1264-1313 H. Q.)*, Tārikh-e Islām va Irān quarterly, Year 27, No. 36[in Persian].
- Shahri, Ja‘far (1369sh). *Social History of Tehran in the Thirteenth Century*. Vol. 1. Tehran: Mo‘asseseh-ye Khadamat-e Farhangī-ye Rasā. 2nd printing[in Persian].
- Curzon, George Nathaniel (1380sh), *Iran and the case of Iran*, translated by Gholāmali Vahīd Māzandarānī, Tehran: Enteshārāt-e ‘Elmī va Farhangī[in Persian].
- Amid, Hassan, *Amid Culture*, Tehran: Amirkabir, 1386sh[in Persian].
- ‘Ein al-Saltaneh, Qahramān Mīrzā (1374sh). *Ain al-Saltaneh Memories Newspaper*. Edited by Mas‘ūd Sālūr, Iraj Afshār. Tehran: Asāfir[in Persian].

- Rahmanian, Dariush and Bayātlū, Hossein, 1398 sh, *Urban servants and the phenomenon of theft in the Nasserian period*, Tahqiqāt-e Tārikh-e Ejtemā'ī, Year 9, Issue 1, Spring and Summer[in Persian].
- Khorramshad, Mohammad Bāqer; Seyyed Ebrāhīm Sarparast Sadāt Rethinking the Dimensions and Scope of the Concept of Tradition. *period* 7, No. 1, Āzar 1390sh[in Persian].
- Layard, A. H. (1997). *Layard's Travelogue, or, Early Adventures in Persia, 1840–1842*. Translated by M. Amiri. Tehran: Anzan.
- Malcolm, Sir John. *Complete history of Iran*. Translator: Mīrzā Esmā'īl Heyrat. Publisher: Afsūn[in Persian].
- Masaharu, Yoshida (1373sh), *Yoshida Masaharu's travelogue*, translated by Hāshem Rajabzādeh, with: Mo'asseseh-ye Chāp-e Avval va Enteshārāt-e Āstān Qods Razavi[in Persian].
- Mo'in, Mohammad, *Certain Persian culture*, Amirkabir Publication Institute (in Tehran) [in Persian].
- Mūnes al-Dawleh (1380sh). *Memories of Mons Al-Dawla*, edited by Siroos Sa'vandiān. Tehran: Zarrīn.
- Wills, Charles James (1368), *Iran a century ago*, translated by Gholām Hossein Qarāgozlū, Tehran: Eqbāl[in Persian].

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز بزه‌های فرهنگی و اجتماعی ایران در دوران قاجار با تاکید بر نظریه فشار عمومی آگنیو

مهدی ساریان*

حامد قرائتی**، محمد زرقانی***

چکیده

سنت‌های اجتماعی عامل مهمی در ارتقاء یا انحطاط جوامع دانسته شده‌اند. بر اساس نظریه فشار عمومی آگنیو، عواملی در جامعه وجود دارند که به برخی از مردم فشار آورده و آنان را مجبور به کج رفتاری می‌کنند. بر این اساس جامعه سنت مدار دوره قاجار که اهدافی مانند شرافت خانوادگی، ثروت و پابندی به هنجارهای دینی را ارزش گذاری کرده بود همزمان ساختار طبقاتی سختگیرانه، بی‌سواد عمومی و فقر گسترده دستیابی به این اهداف را از طریق ابزارهای مشروع محدود و گاهی ناممکن می‌کرد که در نتیجه بزه‌هایی همچون رشوه خواری، سرقت و... بروز می‌یافت. حال پرسش اصلی این است که سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی جامعه ایران در دوره قاجار چه نقشی در بروز بزه‌های اجتماعی در عرصه‌های مختلف اجتماعی داشته است؟ این تحقیق تلاش دارد با تکیه بر منابع اصلی و پژوهش‌های جدید و مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی به بررسی نقش برخی از سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز آسیب‌های فرهنگی و اجتماعی بپردازد. بررسی سنت‌های مرتبط با مناسک دینی، تحصیل، طبقات اجتماعی، جایگاه مرد و زن در خانواده، ازدواج و

* دانشجوی دکتری، تاریخ تشیع اثنی عشری، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول)،
msareban1365@gmail.com

** استادیار گروه تاریخ اسلام، دانشگاه باقرالعلوم(ع)، قم، ایران، gheraati@bou.ac.ir

*** استادیار، گروه تاریخ تشیع اثنی عشری، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران، m.zarqani@urd.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۲۸



طلاق نشان می‌دهد که این سنت‌ها به رغم نتایج مطلوب اما در مواردی نیز زمینه ساز بروز آسیب‌هایی بوده‌اند.

کلیدواژه‌ها: سنت اجتماعی، بزه اجتماعی، دوره قاجار، چند همسری، مردسالاری.

۱. مقدمه

سنت‌های اجتماعی برگرفته و مبتنی بر لایه‌های ارادی و غیر ارادی از باورها و اعتقادات، دانش‌ها و مهارت‌ها، هویت ملی و اجتماعی و حتی اسطوره‌ها و خرافات می‌باشد. با این وجود خود سنت‌ها نقش عاملی در پیدایش و ظهور رفتارها و باورهای اجتماعی دارند. بررسی نقاط ضعف سنن اجتماعی یک جامعه می‌تواند راه گشای حل شدن بسیاری از مشکلات در عرصه‌های مختلف باشد. چه اینکه سنن اجتماعی به دلیل جنس اجتماعی خود هم به سرعت فراگیر شده و هم با سهولت از نسلی به نسل دیگر منتقل شده و از همه مهمتر اینکه باور و رفتاری حتی اگر ناپسند و مخرب باشند، اگر به صورت سنتی اجتماعی پذیرفته شوند، ارزشمند شده و یا حداقل مورد اکراه جامعه نخواهند بود.

دیدگاه آسیب شناسانه نسبت به سنن اجتماعی از دیرباز نه تنها در نصوص و کلام اولیاء دینی^۱ بلکه مورد تاکید رهبران و مصلحان اجتماعی نیز بوده است.

محدوده مکانی و زمانی این تحقیق جامعه ایران در عصر حکمرانی سلاطین قاجاریه (۱۲۱۰-۱۳۳۲ق) است. چرا که این دوره هم به لحاظ زمانی و هم مولفه‌های فرهنگی و اجتماعی قربت قابل توجهی با جامعه کنونی ما داشته و تجارب و بررسی‌های تاریخی در این دوره، دارای نتایج و دستاوردهای بیشتری برای جامعه ما خواهد بود.

پژوهش حاضر در چارچوب نظریه عمومی فشار رابرت آگنیو (۱۹۹۵م)^۲ می‌باشد. نظریات اجتماعی فشار در رابطه با جرم شناسی می‌باشند. علت نام گذاری آنها به «فشار» مربوط به فشار روانی اجتماعی است که بر یک فرد وارد می‌شود و وی را ممکن است به این نتیجه برساند که برای کاهش فشار به بزه کاری دست زند. فشارها منجر به احساسات منفی چون خشم، ناامیدی، افسردگی و ترس می‌گردند. این احساسات منفی فرد را به پاسخ تشویق می‌کند و یکی از این پاسخ‌ها می‌تواند بزه کاری باشد.^۳ این نظریه با سه جزء عدم دستیابی به اهداف با ارزش مثبت، حذف محرک‌های مثبت و معرفی محرک‌های منفی شناخته می‌شود. تمامی بزه‌های صورت گرفته در بستر سنت‌های اجتماعی دوره قاجار در پژوهش حاضر در چارچوب نظریه عمومی فشار آگنیو قابل بررسی می‌باشد.

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساربان و دیگران) ۱۳۷

بزه در لغت به معنای گناه و خطا می‌باشد (عمید ۱۳۸۶: ج ۱، ۳۵۱) و در اصطلاح جنایت، شکستن و زیر پا گذاشتن قانون، اخلاق و عرف تعریف شده است (جعفری‌لنگرودی ۱۳۸۷: ۶۱۸). در این تحقیق مراد از بزه اعمال، رفتار و رویه‌هایی است که ضوابط و ارزشهای مشترک فرهنگی و اجتماعی را نقض نماید. دیگر مفهوم کلیدی در این تحقیق «سنت» می‌باشد. این مفهوم در فارسی به معنای راه، روش و سیرت است (معین، فرهنگ فارسی معین: ۵۵۸). در جامعه‌شناسی سنت به نمونه‌هایی از اخلاق اجتماعی گفته می‌شود که نزد فرهنگ‌های اقوام ثبات یافته است (خرمشاد ۱۳۹۰: ۱۴۴). بنابراین هر وضع و رفتار رایج و جاافتاده‌ای که توسط مردم تکرار شود و به نسل بعد منتقل شود را می‌توان سنت نامید. سنت می‌تواند مذهبی، ملی یا قومی باشد. و اما واژه دیگر «عادت» می‌باشد. هر گاه کاری در اثر تکرار چنان پذیرفته شود که انجام همواره و پی‌درپی آن آسان، خوشایند و در نتیجه ترک آن نیز دشوار و ناخوشایند باشد، گویند در این کار عادت صورت بسته است. امروزه در زبان پارسی گاه از این واژه با عنوان «خوی» تعبیر آورده می‌شود. (جرجانی، ۱۳۷۳: ۶۳-۶۴).

سنت و عادت تفاوتی ماهوی دارند. سنت همانگونه که بیان شد عملی وابسته به فرهنگ بوده و جنبه تقدس نیز دارد اما تمام عادات اجتماعی نزد مردم تقدس یافته نیستند. هر سنت اجتماعی در واقع زیر مجموعه عادات اجتماعی محسوب می‌شود ولی هر عادت اجتماعی یک سنت اجتماعی نیست. گرچه ممکن است یک عادت اجتماعی در صورت تکرار در طی سالیان دراز در صورت هماهنگی با فرهنگ جامعه به سنت اجتماعی نیز تبدیل شود.

موضوع این تحقیق به رغم اهمیت، کمتر به شکل کنونی مورد توجه قرار گرفته است. البته نباید زحمات محققین در پرداختن به ابعاد دیگری در این حوزه را نادیده گرفت. از جمله کتاب جامعه‌شناسی انحرافات اجتماعی در ایران، بخارایی، احمد (۱۳۸۶). این کتاب در حوزه علوم اجتماعی نوشته شده است و در قسمت‌هایی از آن نقش سنت‌های اجتماعی در بروز بزه‌های اجتماعی از دیدگاه علم جامعه‌شناسی بررسی می‌شود. وجه افتراق این اثر با اثر حاضر، محدودیت اثر حاضر به دیدگاه‌های مورخان تاریخ و دوران قاجار می‌باشد. همچنین دایره مجموعه جرم با دایره مجموعه بزه با اینکه اشتراکات زیادی دارند با هم منطبق نیستند.

و در ادامه از مقالاتی که در این زمینه نزدیک به پژوهش حاضر نوشته شده اند می توان به این عناوین اشاره کرد:

۱. «جایگاه پیشکش ها در درآمدهای روزگار ناصری بر پایه اسناد ۱۳۱۳-۱۲۶۴ قمری»، ابطحی، علیرضا و کریمی، نرگس (۱۳۹۵)

وجه شباهت این اثر با پژوهش حاضر بررسی سنت پیشکش و نقش آن در بروز بزه هایی مانند رشوه خواری در دوران قاجار می باشد. محدود بودن این پژوهش به دوران ناصری و بررسی رشوه خواری به عنوان تنها بزه مورد بررسی، وجوه افتراق این پژوهش با پژوهش حاضر است.

۲. نوکران شهری و پدیده سرقت در دوره ناصری، رحمانیان، داریوش و بیاتلو، حسین
این پژوهش به سنت بودن نوکرگیری خانواده های ایرانی در دوران قاجار و نقش آنها در افزایش بزه سرقت در دوره ناصری می پردازد که تنها بخشی از پژوهش حاضر است.

۳. تفاوت های جنسیتی در خودکشی و همسرکشی در عصر قاجار، شریفی ساعی، محمدحسین

این پژوهش گزارش های نظمی از وضعیت محلات تهران در عصر ناصری در مورد خودکشی و همسرکشی را مورد تحلیل کمی و کیفی قرار داده و به نتایج جالب توجهی می رسد. در نتیجه گیری چنین بیان می کند علت بیش از نیمی از خودکشی های مردان به دلیل فقر اقتصادی و بیشتر خودکشی های زنان ناشی از خشونت خانگی بوده است که در بروز هر دو علت سنت های اجتماعی جامعه ایران دوران قاجار نقش دارند. محدود بودن این پژوهش به مسئله خودکشی وجه افتراق آن با پژوهش حاضر می باشد.

۴. بررسی جرایم اجتماعی در عصر ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه. ق)، فصیحی، س؛ منصوری، م

در قسمت هایی از این پژوهش نقش سنت های اجتماعی جامعه ایران در دوران ناصری در بروز جرایم اجتماعی بررسی می شود که با پژوهش حاضر دارای اشتراکاتی است. وجه افتراق آن محدودیت به دوران ناصری و متفاوت بودن بزه با جرم می باشد.

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساربان و دیگران) ۱۳۹

۵. بررسی جرایم مذهبی در عصر ناصری (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه. ق)، فصیحی، س؛ منصوری، م

در قسمت‌هایی از این پژوهش به نقش سنت‌های اجتماعی در بروز جرم‌هایی که از نظر دین اسلام جرم محسوب می‌شوند می‌پردازد که وجه اشتراک آن با پژوهش حاضر است. نقاط افتراق آن با پژوهش حاضر محدود بودنش به دوران ناصری و همچنین محدودیت دایره جرم به نوع مذهبی آن می‌باشد. در حالی که پژوهش حاضر به نقش سنت‌های اجتماعی در بروز بزه‌های اجتماعی می‌پردازد که بزه‌های مذهبی قسمتی از بزه‌های اجتماعی است.

۶. مجازات‌های عرفی مجرمان در عهد قاجاریه (از آغاز تا مشروطه ۱۲۰۹-۱۳۲۴ ق)، ثواقب، جهانبخش

در قسمت‌هایی از این پژوهش به نقش سنت‌های اجتماعی جامعه ایران در دوران قاجار در مجازات مجرمان اشاراتی می‌شود که وجه اشتراک آن با پژوهش حاضر می‌باشد. محدود بودن آن به بررسی تعدادی از مجازات و قصاص عرفی به عنوان بزه، وجه افتراق آن با پژوهش حاضر می‌باشد.

۷. بازنمایی اخلاقیات، رفتارهای اجتماعی و آداب فرهنگی مردم تهران در دوره قاجار با تکیه بر گزارش‌های سیاحان خارجی، کاظمی، مهرشاد؛ تکمیل همایون، ناصر؛ شعبانی، رضا

در قسمت‌هایی از این پژوهش نقش برخی از سنت‌های اجتماعی تهرانی‌های دوره قاجار در بروز بزه‌های اجتماعی از دید سیاحان خارجی بررسی می‌شود که وجه اشتراک آن با پژوهش حاضر بوده و محدود بودن آن به بررسی سنت‌های اجتماعی مردم تهران و دیدگاه سیاحان خارجی وجه افتراق آن می‌باشد.

۸. بررسی جرایم اقتصادی در دوره ناصری، محمد حسن راز نهران، هادی بیاتی، مریم منصوری

این پژوهش در قسمت‌هایی از خود اشاراتی به نقش سنت‌های اجتماعی در بروز بزه‌های اقتصادی در دوران ناصری دارد که وجه افتراق آن با پژوهش حاضر محدودیت زمانی آن و بررسی جرایم اقتصادی است که قسمتی از بزه‌های اجتماعی را تشکیل می‌دهد.

۹. بررسی جرم شناختی عصر قاجاریه در بستر تاریخ اجتماعی، مرجان نگهی مخلص آبادی

این پژوهش برخی از جرایم اجتماعی عصر قاجار را در بستر تاریخ اجتماعی بررسی می کند که البته بررسی تمام جرایم اجتماعی را در خود نگنجانده است. با این همه در قسمت هایی از خود به نقش برخی سنت های اجتماعی در بروز بزه های اجتماعی اشارات خوبی دارد ولی برای کامل تر شدن نیاز به پژوهش های دیگر است.

۱۰. جرایم و مجازات های زنان عصر، ناصری فاطمه موسوی ویایه

وجه اشتراک این پژوهش با پژوهش حاضر بررسی نقش سنت های اجتماعی جامعه ایران در عصر ناصری در بروز بزه های اجتماعی زنان آن عصر و همچنین نقش سنت های اجتماعی جامعه ایران در آن دوران در اعمال مجازات برای زنان بزه کار دارد که نوع این مجازات ها ممکن است بزه باشد. وجوه افتراق آن با پژوهش حاضر همان گونه از عنوان مشخص است محدودیت آن به دوران ناصری و زنان می باشد.

۲. سنت تقدس گرایی

در عصر قاجار به رغم مقبولیت دین و شریعت اسلامی در میان آحاد جامعه اما به دلیل ورود افراد ناآگاه به عرصه نشر معارف دینی، تفسیر عوامانه از معارف بلند دینی، غیریت سازی های تصنعی از سوی رهبران سیاسی و اختلاط فرهنگ های مختلف قومی، ملی و فرقه ای با مفاهیم دینی باعث شده بود تا در مواردی مناسک دینی از قالب استدلالی و عقلانی به قالب های احساسی، هیجانی و اسطوره ای منتقل شده و حتی هویت های جدیدی بیابند. با تطبیق این اتفاق با نظریه فشار عمومی آگنیو نتیجه گیری خواهد شد که تقدس گرایی افراطی به عنوان محرکی منفی سبب سوء استفاده سودجویان و ایجاد درآمدهای کاذب شود. برای نمونه می توان به این موارد اشاره نمود: تکه های پارچه روپوش ضریح امامزاده یحیی که از روز اول تا دوازدهم محرم بارها تعویض شده بود، به عقیده مردم مشکل گشای گرفتاران و حاجتمندان بوده است و همچنین خانه معروف آسید هاشم در خیابان شاه آباد و خانه سادات اخوی در کوچه سادات اخوی خیابان سیروس همه ساله جمعیتی را در خود جای می داد که برای شفای بیماران خود حاضر بودند با

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساریان و دیگران) ۱۴۱

پرداخت پول‌های نقد از زیر منبر آن رد شده و طلب حاجت از خداوند نمایند و برای برطرف کردن نیازهای صاحب آن خانه مبلغی را نذر می کرده‌اند. همچنین لوله‌های نخ‌های سبز و سفید که به گفته برخی از مردم در خواب به لمس صاحب مجلس یعنی امام حسین علیه السلام رسیده بود به فروش می رسید و مردم برای خرید آنها و تبدیل آنها به میج بند و گردنبند حاضر بودند پول‌های کلان بپردازند. (شهریاف ۱۳۶۹، جلد ۲: ۳۶۴-۳۶۵). صحنه‌سازی‌هایی را از برخی مجالس در گزارشها وجود دارد که در آن کور مادرزاد یا چلاق و یا افلیجی از دخیل بستن به منبر مجلس و خفتن در زیر آن و یا خوردن آب و چای و غذای آن مجلس شفا یافته بودند(همان) همچنین در دو روز عاشورا و تاسوعا فریاد و فغانی از نقاط مختلف عزاخانه بلند می‌شد که با صدای بلند می‌گفتند: نور! نور! و این بدین معنا بود که نور امام حسین علیه السلام و یا صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف را از پشت چادر یا پرده‌ای دیده‌اند و پس از آن صدای پیوسته صلوات و تکبیر و ولوله از مجلسیان بر می‌خواست و عقیده مردم به آن عزاخانه را شدت می‌بخشید(همان: ۳۶۵).

در کنار مقدسات جدید دینی که مناسک گرایی ایجاد نموده بود گروه‌ها و اصناف با سابقه ای همچون دعا نویسان، پیشگویان، رمالان، جن گیران و... نیز محبوبیت یافته و حتی در میان خواص و دولتمردان نیز طرفداران بسیاری داشتند(دوگوبینو ۱۳۴۱: ۲۳۳-۲۳۴).

۳. عادت به دوری از تحصیل و سنت زشت دانستن تحصیل برای زنان

با توجه به اینکه موضوع داشتن سواد در سرشماری عمومی ایران در سال ۱۳۰۱ ه.ش مورد توجه قرار نگرفته می‌توان بررسی سطح سواد آموزی در جامعه ایران را از سرشماری سال ۱۳۱۱ ه.ش که اندکی پس از پایان دوره قاجار هست به دست آورد. در این سرشماری ۳۱۰۱۹ نفر باسواد (۲۲۸۶۱ نفر مرد و ۸۱۵۸ نفر زن) و ۴۵ ۱۵۰۵ نفر بی‌سواد (۶۲۹۴۱ نفر مرد و ۸۲۵۶۴ نفر زن) بوده‌اند. هر چند که به اعتقاد برخی بیش از ۷۰ درصد افرادی که در این آمار باسواد معرفی شده‌اند، تنها قادر به خواندن و نوشتن بوده‌اند. اکثر افراد جامعه حتی برای خواندن نامه نیز دچار مشکل بوده‌اند (شهری باف ۱۳۶۹: ج ۱، ۲۷۸) شهری باف می‌نویسد:

معمولاً بچه‌ها اینگونه بزرگ می‌شدند که وسیله رشد و سرگرمی‌شان در کودکی در کوچه و معابر میان خاک و کثافات و آب و لجن جوی‌ها و دعوا و نزاع با یکدیگر بوده

است و چون از کودکی پا را فراتر می‌نهادند اگر پسر بودند برای پادویی و شاگردی در جایی نهاده می‌شدند و یا دم دست پدر و قوم و خویش فرمانبری می‌کردند تا از آب و گل درآیند یعنی به سن نوجوانی برسند و تعدادی نیز جز لات‌ها و ولگردها و مزاحمین سربار جامعه می‌گشتند و در بزرگی نیز زیاد که ترقی می‌کردند بقالی، عطاری، نانوايي، قصابی و چیزی مثل این‌ها شغلشان می‌شد و شغل‌های بالاتر نیز شغل‌های بازویی و صنعتی مثل آهن‌گری، پینه دوزی، کفاشی و سلمانی و غیره بود و اگر فرزند دختر بود وی را در هشت و نه سالگی معمولاً به خانه شوهر می‌فرستادند (همان: ۴۷۸).

از نکات قابل توجه در دوران قاجار عیب دانستن سواد برای دختران بود و برخی آن را از محرمات می‌دانستند و می‌گفتند سواد فرزندان و جوانان را از دین برگردانده کافر و گمراه می‌کند و برای دختر تحصیل سواد باعث بی‌آبرویی و بی‌اعتباری می‌گردید (همان: ۲۷۹). پس اندک با سوادهایی که در سرشماری ذکر شده‌اند یا پدر و مادرشان ننگ بدنامی را بر خود خریده و اگر پسر بودند به مدرسه فرستاده و اگر دختر بودند به مکتب خانه بسنده کرده و یا اگر مکتبی داشتند برایشان معلم سرخانه می‌گرفتند (همان: ۲۷۹). تا قبل از امیرکبیر (م ۱۲۶۸ق) و حتی بعد از او ساخت مدارس جدید از کارهای ناپسند به حساب می‌آمد که بانیاش می‌خواهند جوانان و نوجوانان را از دین منحرف نمایند از این رو بانیان این مدارس مورد سرزنش و بددهنی عوام قرار گرفته و می‌بایست اتهاماتی چون بی‌دینی، بهایی‌گری و تکفیر را متحمل شوند (همان: ۳۰۴).

با تطبیق این گزارش‌ها با جزء دوم نظریه فشار عمومی آگنیو، جهل عمومی به عنوان نبود محرک مثبت سواد، سبب رونق گرفتن بازار سودجویان و شیادان می‌شود. چنین شرایطی باعث می‌شد افراد سودجو با تکیه بر جهل مردم ذهنها را اسیر باورها و کارهای غیر اخلاقی خود کنند و پیشگویی و رمالان و جن‌گیران موقعیتی محبوب بیابند (دوگوبینو ۱۳۴۱: ۲۳۴-۲۳۳). در خاطرات اعتماد السلطنه چنین آمده است که طلسم سازان یهودی به درون حرم شاه راه داشتند برای اهل حرمسرای ناصری جادو می‌کردند.^۴ فساد اخلاقی و رفتاری مردان مسلمان، بی‌وفایی و خیانت و خشونت آنها درباره همسران بیشترین سبب علت رجوع زنان به ملاهای یهودی به منظور استفاده از طلسمات و جادوها بود.^۵ رجوع زنان تهرانی به خانه‌های یهودیان برای استفاده از طلسمات و جادوهای آنان چنان زیاد بود که حکمران تهران در سال ۱۳۲۳ قمری رفت و آمد زنان مسلمان به خانه‌های یهودیان را ممنوع اعلام کرد. (رحمانیان وحاتمی ۱۳۹۸: ص ۲۷-۴۴)

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساریان و دیگران) ۱۴۳

گزارش‌های سفرنامه نویسان غربی از استفاده و درخواست زنان از طلسمات و تعویضات و دعاها در نقاط مختلف از جمله در لردگان، مکران و در میان بختیاری‌ها ایران حکایت دارد و تنها مخصوص زنان تهرانی نبوده است. تعدادی گردشگر فرانسوی وقتی التماس اصرار زنان بختیاری برای دریافت طلسمات را می‌بینند در ازای دریافت سکه‌های عتیقه و اشیا و زیورآلات با ارزش تکه پاره‌هایی از روزنامه‌های فرانسوی را به آنها قالب می‌کنند (لایارد ۱۳۷۶: ۷۳-۷۴)

۴. سنن مرتبط با طبقات اجتماعی و نوکران

از سنت‌های اجتماعی دوران قاجار به ویژه در شهرهای کوچک و روستاها خان سالاری بود. اکثریت مردم رعیت این آقاها و خان‌ها بودند. به عنوان نمونه کرزن (م ۱۸۵۹م) یکی از بدبختی‌های شهر شوشتر را وجود آقاها و خان‌های محلی می‌داند که در هر کوی و برزنی هستند و نزاع و اسلحه کشی بین آن‌ها زیاد است (کرزن ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۸۶). وجود این همه رئیس که هر یک حکومتی در محله یا روستا یا شهر خود داشتند و پذیرش اجتماعی وجود اینچنین نظم اجتماعی در میان عامه مردم، زمینه ساز بزه‌های بسیاری از جمله قتل، دزدی، زورگویی و... بود.

به طور کلی نوکران و خدمتکاران در عصر قاجار طیف وسیعی از جامعه را تشکیل می‌دادند. این طیف صرف نظر از اینکه فرصتی برای دانش افزایی و مهارت یابی نمی‌یافتند به لحاظ اجتماعی نیز استقلال فکری و اجتماعی نداشته و از ایشان انتظار می‌رفت تا تابع بی چون و چرای کارفرمایان خود باشند. آنچه باعث توسعه این طبقه در جامعه شده بود سنت و باورهای ناپسندی بود که هر چه بیشتر توسعه این طیف را موجب می‌شد. به عنوان نمونه در عهد ناصری درجه اهمیت و تشخیص افراد با توجه به تعداد نوکران و مستخدمینی که پشت سر آن‌ها حرکت می‌کردند تعیین می‌شد (بروگش ۱۳۷۶: ج ۱، ۱۷۲-۱۷۶). این گزارش تاریخی جناب بروگش یک رقابت اجتماعی برای بالابردن تعداد خدمه شخصی توسط مال داران برای افزایش احترام اجتماعی را نشان می‌دهد که خود شاهد سنت تجمل گرایی در ایران دوره قاجار است. استخدام نوکران تا اندازه‌ای مهم بود که هر خانواده‌ای که می‌توانست مخارج نوکر را تامین کند یک یا چند نوکر را در اختیار می‌گرفت (همان). از میان هر چهل هزار مرد جمعیت تهران، می‌توان گفت سی هزار نفر به خدمتکاری خانگی

مشغول بوده و خدمتکار داشتن فقط مربوط به اعیان و اشراف نمی‌شد و کوچکترین میرزاهای نیز دست کم هفت-هشت نفر خدمتکار دارند (درویش‌شوار ۱۳۷۸: ۱۰۸).

صرف نظر از کارفرمایان، طبقه نوکران نیز ناظر به مخدوم خود به طبقات مختلفی تقسیم می‌شدند و طبیعتاً جایگاه نوکران درباری و افراد متمول از بقیه نوکرها بالاتر بود و حتی در یک خانه مسئولین پذیرایی مثل قلیان‌دارها و قهوه‌چی‌ها و آبدارچی‌ها از فراش‌های که مسئول نظافت بودند و از مسئولین اصطبل جایگاه و حقوق بهتری داشتند. حقوق پیشخدمت‌های که رئیس پیشخدمت‌ها بود ماهی چهار یا پنج تومان و حقوق پیشخدمت‌ها در حدود سه تومان و حقوق هر فراش حدود دو تومان و مسئولین اصطبل نیز یک تا سه تومان حقوق داشتند (شهری باف ۱۳۶۹: ج ۱، ۳۴۹).

وجود جامعه عظیم نوکران نشانه یک سنت اجتماعی و یک عادت اجتماعی در ایران زمان قاجار بود. یکی تجمل‌گرایی (زیرا تعداد نوکران نشانه تشخیص و جایگاه اجتماعی بود)، دیگری عادت به تنبلی و گریز از استقلال شغلی و یادگیری حرفه (زیرا نوکری شغلی آسان به حساب می‌آمد). تعداد نوکران برخی از مال‌داران آنقدر زیاد بود که برخی از آنها فقط صبح‌ها در سر خدمت حاضر شده و پس از نشان دادن خود به ارباب بقیه روز را در خانه هایشان می‌گذراندند (درویل ۱۳۷۹: ۲۳۵).

دالمانی (م ۱۹۵۰ م) چنین می‌گوید که ارباب خانه معمولاً با رافت و مهربانی با نوکرها برخورد می‌کرد (دالمانی ۱۳۷۸: ج ۱، ۳۴۲).

از دیگر پیامدهای سنت نوکرگزینی در بروز بزه‌های فرهنگی، سربرار بودن و متوقع بودن نوکران بودند. چه اینکه نوکران صرفاً خدمتکارانی بودند که تعداد زیادشان مورد توجه بود بدون اینکه کارهای مهمی را در خانه متکفل شوند از این رو مواجب کم و فقدان مهارت، برخی از ایشان را به دزدی از اموال کارفرمای خود وادار می‌نمود. این امر به قدری زیاد بود که تبدیل به یک عادت اجتماعی شده بود. پولاک سکوت و تحمل ایرانیان در مقابل دزدی‌های نوکران را مطرح کرده و علت آن را عقیده ارباب به اصلاح ناپذیر بودن نوکر می‌داند و در ادامه به اروپاییان مقیم ایران توصیه می‌کند که این امر اجتناب ناپذیر را بپذیرند. (پولاک ۱۳۶۱: ۳۲۱-۳۲۲) البته شاید اعتقادات مذهبی مبنی بر ترحم به زیردستان و شاید حس ترحم در سنت چشم‌پوشی از دزدی نوکرها موثر بوده باشد. اما این چشم‌پوشی‌ها سبب ایجاد سنتی دیگر در میان نوکرها شده بود که دیگر دزدی را امری ناپسند ندانسته برای خود حقی در اموال دیگران قایل می‌شدند. این دزدی‌ها اروپاییان را به

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساریان و دیگران) ۱۴۵

شگفتی آورده بود و عموم سفرنامه نویسان اروپایی درگیر با دزدی‌های خدمه خود بوده و آن را در آثار خود منعکس کرده اند (بیاتلو ۱۳۹۸: ۸). تا جایی که دوروششوار^۷ عامل اصلی فساد در ایران را خدمتکاران می‌داند! (دوروششوار ۱۳۷۸: ۱۰۹). ویلز جزئیات مهمی درباره انگاره حق پنداشتن دزدی نوکران در ذهن آن‌ها ارائه داده و می‌گوید که یک نوکر آن را حق مسلم خود می‌دانسته است (ویلز ۱۳۶۸: ۱۶۱). پولاک دله دزدی را از راه‌های کسب درآمد نوکران می‌دانسته و معتقد بوده که نوکران با این کار حقوق خود را از دو ونیم تومان به چهار تومان می‌رسانند (پولاک ۱۳۶۱: ۱۷۰). گزارش‌های متعدد دزدی نوکرها نشان دهنده عمومی بودن دزدی و تبدیل شدن آن به یک سنت همگانی بوده است.

ویلز مکالمه خود با یکی از نوکرانی که دزدی وی فاش شده بود را در کتاب خود چنین می‌آورد:

این حق قانونی من است. زحمت می‌کشم و باید که مداخل داشته باشم. هرگاه قادری اجناسی را که من از بازار می‌خرم و به منزل می‌آورم به قیمت ارزان تری بخری، خیلی خب چرامعطلی؟ پس حال که قادر به این کار نیستی، حق اعتراض هم نداری (ویلز ۱۳۶۸: ۱۰۶).

ماساها رو از زن خدمتکاری می‌گوید که دستمال و جوراب و پیراهن ارباب اروپایی خود را می‌دزدیده است (ماساها رو ۱۳۷۳: ۱۷۰). بروگش روش دزدیدن اشیاء گران قیمت ارباب اروپایی توسط پیش خدمت خانه را با ذکر جزئیات شرح می‌دهد (بروگش ۱۳۷۶: ۱۳۵). بنجامین نیز به صورت مفصل شیوه‌های دزدی خدمه طویله‌های اشراف و اعیان شرح می‌دهد. وی می‌گوید گاهی ارباب از لاغر شدن اسبها متوجه دزدیده شدن علوفه‌ها می‌شد و خودش به نظارت می‌رفت. در این مواقع نوکرها کف آخور را سوراخ کرده و تحت نظارت ارباب علوفه را جلوی اسب می‌ریختند ولی اسب علوفه داخل سوراخ را نمی‌توانست بخورد، بنابراین علیق‌های علوفه خورده نشده را از بالای دیوار طویله به کوچه پرتاب کرده و همدست‌های نوکر آن‌ها را بار کرده و می‌بردند (بنجامین ۱۳۶۳: ۱۲۱-۱۲۰).

پولاک گزارش جالب دیگری می‌دهد. وی می‌نویسد که دزدی‌ها به حدی بود که اربابان به ندرت به نیروهای حکومتی متوسل می‌شوند و برای یافتن شیء گم شده از سستی به نام "خاک اندازی" استفاده می‌کنند. به این صورت که همه خدمه را حاضر کرده و در دامن هم یک مشتی خاک می‌ریزند و سپس یک به یک از اتاقی خالی می‌گذشتند و خاک‌های خود را داخل اتاق می‌ریختند و معمولاً در یکی از کپه‌های خاک شیء گم شده پیدا می‌شد و هیچ

کس گناهکار شناخته نمی‌شد همه یک دست لباس نو هدیه می‌گرفتند (پولاک ۱۳۶۱: ۳۲۱). البته ذکر این نکته ضروری است که با وجود گزارش‌های بسیار زیاد سفرنامه نویسان اروپایی و گزارش‌های دیگر دوره قاجار، قطعاً همه نوکران و خدمه دست به سرقت نمی‌زدند (بیاتلو ۱۳۹۸: ۱۸). گرچه نمی‌توان این خصلت را به تمامی نوکران نسبت داد اما از مجموع گزارش‌ها آنچه مسلم است این عمل ناپسند رواج داشته و از سوی جامعه پذیرفته شده بوده است هر چند که در موارد خاص و غیر متعارف مجازات‌هایی را هم به دنبال داشته است.

۵. سنن مرتبط با جایگاه مرد در خانواده

در خانواده‌های ایرانی عصر قاجار سنت مرد سالاری حاکم بود. مردان در هر صنف و طبقه‌ای در خانه خود، حاکمان خودکامه‌ای بودند. سرجان ملکم انگلیسی (م ۱۸۳۳م)^۸ که بارها برای ماموریت‌های دیپلماتیک به دربار فتحعلی شاه رفته بود می‌نویسد:

در ایران هر کسی در خانه خود حاکمی قهار است. . . ؛ چنانکه هر کس عادت می‌کند فرمان بردارد و یا فرمان دهد. . . ؛ همچنان که پادشاه مردم کشور را مجبور به فرمانبرداری از خود می‌کند به سلسله مراتب از بالا تا برسد به خانه، هر کس خود را حاکمی قهار می‌داند (ملکم ۱۳۸۰: ج ۲، ۳۱۵).

اینکه مردسالاری در خانواده‌ها یکی از علل ظلم و استبداد در محیط اجتماعی بوده و یا واکنشی به آن در خانه‌ها بوده است می‌تواند موضوع مطالعات گسترده‌ای باشد. اما چنین فضایی در خانواده قطعاً افراد تمامی افراد خانواده را ظلم پذیر پذیر نموده و قانون خانواده‌ها را محیطی مستبد پرور می‌نمود. سنت مردسالاری در جامعه ایرانی سبب نهادینه‌سازی پذیرش ظلم و سازش با حاکمان خودکامه و ظالم شده و آن را امری طبیعی می‌انگاشت. تحلیل اندرزنامه‌های عهد قاجاریه که خود از نگاشته‌های اجتماعی-سیاسی آن دوران می‌باشد، نشان می‌دهد که رعایا رمه و حکمران را نگهبان معرفی کرده‌اند (آدمیت ۱۳۸۵: ۱۲).

آنگونه که از گزارش‌ها بر می‌آید، در عصر قاجار شوهر خود را محق می‌دانست که زن خیانتکار خود را بدون مراجعه به دادگاه و حکم قاضی به قتل رساند. بنابراین زن خیانتکار توسط شوهر در چاه آب می‌افتاد یا از پشت بام به پایین پرت می‌شد (ویلز ۱۳۶۸: ۳۱۲).

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساربان و دیگران) ۱۴۷

دیولافوا (م ۱۹۲۰م) از مناره‌ی خمیده‌ای در کاشان می‌گوید که زن خطاکار را شوهر به کمک اقوام از بالای آن به پایین پرت می‌کردند (دیولافوا ۱۳۷۸: ۱۹۷).

۶. سنن مرتبط با ازدواج و طلاق

در دوران قاجار هر پسر از ۱۵ سالگی و هر دختر از ۸ یا ۹ سالگی باید مهیای ازدواج می‌بود (شهری باف ۱۳۶۹: ج ۱، ۲۵۳). مردم معتقد بودند اگر پسر بالغ باشد و ازدواج نکرده باشد در هر قدمش هزار ملائکه او را نفرین می‌کنند و برای دختر نیز اگر شوهرش ندهند والدینش به عذاب الهی دچار خواهند شد (همان). در مورد عدم توانایی پسر در تامین نیازهای اولیه همسر نیز معتقد بودند که زن با خودش روزی را به خانه شوهر می‌برد و چراغ که روشن شود چه زیرش یک نفر بنشیند چه دو نفر (همان).

خواستگارهایی که از طرف داماد به خانه اهل دختر می‌آمدند شرط اول دختر را خوشنامی و حجب و حیا و عفت و مادر پاکیزه داشتن دانسته و گاهی به خاطر آن عیوب ظاهری بدنی را چشم پوشی می‌کردند. زن و شوهر تا هنگام عقد و سر عقد همدیگر را نمی‌دیدند و گاهی همین موضوع باعث اختلاف می‌شد و داماد آنچه که انتظار داشت را نمی‌دید و اختلافات شروع می‌گشت. بی توجهی به تمایل و خواست دختر و پسر به نحوی بود که حتی در موقع بریدن ناف دختر، برخی اسم پسر خودشان را بر دختر می‌گذاشتند (همان: ۲۵۴). خوشگلی را برای مرد انتظار نداشتند و فقط کار و درآمد را از مرد می‌خواستند. برای زن نیز می‌گفتند اگر سن زن به ۲۰ رسید باید به حالش گریست و زنان بالای ۲۰ سال کمتر خواستگاری داشتند. ولی در مورد مردان قضیه برعکس بود و مردان ۴۰ سال به بالا زن نگهدار و نان بده بودند و سن زیاد مرد عیب حساب نمی‌شد و از مزایا بود و حتی دختران صغیر را به مردان ۵۰ و ۶۰ و زیادتر می‌دادند (همان).

این سنت‌ها باعث شده بود به رغم رواج کمی ازدواج و چند همسری و احکام سخت‌گیرانه دینی، روابط غیر سالم جنسی در میان برخی مردان و زنان برقرار باشد. مضافاً به اینکه برخی از این سنت‌ها سبب مجرد ماندن تعداد زیادی از زنان و مردان شده و در نتیجه سبب افزایش رجوع به فاحشه خانه‌ها بوده است. طبق آمار سرشماری ۱۳۰۱ ه. ق تعداد مردان زن مرده ۱۸۵۸ نفر و زن شوهر مرده ۱۷۲۹۸ نفر که آماری قابل توجه بوده و تقریباً ۱۰ به یک است و این نشان از سن بالای شوهران و سن کم زنان هنگام ازدواج و تعداد بالای بیوه زنان در جامعه داشته است (همان: ۲۵۲). بنابراین شوهران عمرشان به دلیل

کهولت به سر می رسید و زن یا زنان خود را با چندین فرزند بزرگ و کوچک تنها می گذاشت و این زن مجبور بود برای تامین مایحتاج زندگی تلاش کند در حالی که شغل های زنانه بسیار کم بود (همان).

از سنت های رایج در جامعه سهولت طلاق برای مردان بود. مردان به راحتی می توانستند همسر خود را طلاق دهند (همان: ۲۸۶). طلاق غیابی امری مرسوم بود. همچنین گرفتن یا مطالبه مهریه امری ناپسند و نشانه ناسپاسی زن دانسته می شد. از طرف دیگر مردان خود را ملزم به پرداخته نفقه در شأن همسران خود، نمی دانستند (همان: ۲۸۷).

این سادگی و سهولت در ازدواج و طلاق به عنوان یک محرک منفی طبق نظریه فشار عمومی می تواند زمینه ایجاد بزه در جامعه باشد و چه بسیار مردانی که به زنان خود بیش از توانشان، مسئولیت داده و انتظارات داشته و چه بسیار زنانی که به دلیل سختگیری های شوهر دچار رابطه های پنهانی و غیر شرعی می شدند و چه بسیار زنانی که به سادگی توسط شوهران هوسران یا تنوع طلب، مطلقه شده و به بیوگان جامعه اضافه می شدند. البته از این نکته نباید غفلت نمود که پابندی به قوانین دینی و شرعی از مهمترین عوامل تنظیم کننده روابط زنان و مردان و رعایت عدل و انصاف بود. چه اینکه مردان متدین خود را مکلف به پرداخت مهریه و نفقه می دانستند حتی اگر همسر از او مطالبه نکرده باشد (همان).

از دیگر مصادیق مسئولیت ناپذیری مردان در قبال همسران، متواری شدن مردان بود. مردانی که به دلیل فقر یا هوسرانی یا مواضع سیاسی همسر و فرزندان خود را رها کرده و متواری می شد و هر از چند سال یکبار نامه ای نوشته و زنده بودن خود را خبر می داد. در این صورت زنش باید تا آخر عمر بیوه شوهردار باقی می ماند (همان: ۲۸۸).

۷. سنن مرتبط با چند همسری

تحلیل گزارش های رسیده در مورد نزاع های خانوادگی نشان می دهد که معمولاً با خشونت علیه زنان همراه بوده است (فصیحی و منصوری ۱۳۹۶: ۹۵). بر اساس آماری که در سالهای ۱۳۰۳-۱۳۰۴ از تهران گرفته شده، ۸۰ درصد دعوای خانوادگی مربوط به اختلافات زن و شوهر بوده است (اتحادیه ۱۳۷۷: ۱۳۳). در میان بختیاری ها تعدد زوجات به منظور استفاده از نیروی زنان نیز بود زیرا در ایل بختیاری استخدام زن معمول نبود (دالمانی ۱۳۷۸: ۱۰۳۰). مونس الدوله (م ۱۲۸۸ق) نیز در خاطرات خود تعدد زوجات در ایل را به علت سبک شدن کار مردان و درآمد بیشتر دانسته است (مونس الدوله ۱۳۸۰: ۲۱۷). در

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساریان و دیگران) ۱۴۹

گیلان و مازندران در مواقع برداشت محصول برنج و توتون و زیتون و پرورش کرم ابریشم دهقانان با چندین زن ازدواج موقت می‌کردند و آن‌ها را به کارهای زراعتی واداشته و در تابستان که کاری نداشتند بیرونشان می‌کردند (دالمانی ۱۳۷۸: ۲۶۹).

ثروت زنان بیوه نیز از طمع مردان در امان نبود و اگر مرد اعیانی برادرش می‌مرد و زن پولداری داشت محال بود بگذارند زن برادرش به خانه دیگری برود و گاه به دلیل عدم رضایت، زن دست به خودکشی می‌زد (مونس الدوله ۱۳۸۰: ۱۹۴).

علاقه به داشتن فرزند پسر نیز سبب ضایع شدن حق برخی از زنان می‌شد و مرد را به تجدید فراش ترغیب می‌کرد. مخصوصاً در خاندان سلطنتی این امر بسیار شایع بود. عین السلطنه (م ۱۳۶۴ق) در خاطرات خود می‌نویسد که نایب السلطنه چهار زن گرفته و خیال دارد سه چهار زن دیگر نیز بگیرد تا دارای اولاد پسر گردد (عین السلطنه ۱۳۷۴: ۳۴۰). ازدواج‌هایی که با خاندان‌های معتبر و گاهاً مصلحتی هم بود متأسفانه باعث می‌شد مرد همسرهای قبلی را به شهرستان‌های دوردست بفرستد (بروگش ۱۳۷۶: ۲۲۰). ازدواج با زنان شاهزاده نیز باعث می‌شد که مرد مجبور باشد همسر یا همسران قبلی خود را طلاق دهد (دالمانی ۱۳۷۸: ۲۷۰). امیرکبیر هنگامی که با ملک نسا (ملک‌زاده خانم) (م ۱۳۲۳ق) ملقب به عزت الدوله خواهر تنی ناصرالدین شاه ازدواج کرد، زن اول خود را که دختر عمویش بود یعنی دختر حاج شهباز خان به نام جان جان خانم که از او سه فرزند نیز داشت، طلاق داد و شاهزاده همسر منحصر به فرد امیرکبیر گردید (همان). این کار امیرکبیر به احتمال با هدف حفظ شأن و جایگاه همسر دوم که شاهزاده بود، انجام شده است که نشان از سنت بودن این امر در جامعه داشته است.

نزاع، رقابت، حسادت، خصومت و نفاق دائمی در میان همسران یک مرد ایرانی امری عادی و همگانی بود (دالمانی ۱۳۷۸: ۲۵۱-۲۵۲). به طور کلی تعدد زوجات در تمامی ایران متداول نبود و در شهرهایی مثل دماوند با سه چهار هزار جمعیت فقط دو مرد، دو زن داشتند (دوگوبینو ۱۳۴۱: ۳۱۱).

زنان معمولاً و در بیشتر اوقات نقشی در انتخاب همسر خود نداشتند (شهری باف ۱۳۶۹: ج ۱، ۱۴۸). زنانی هم که در سنین نوجوانی به عقد فردی هم سن پدر بزرگ خود در می‌آمدند پس از مدتی با به پایان رسیدن عمر شوهرشان به بیوه‌های دوران قاجار اضافه می‌شدند و مجبور بودند یا به عنوان همسر چندم یک نفر درآیند و یا عفت پیشه کنند و یا از راه‌های نامشروع گذران زندگی کنند (همان).

در اکثر اوقات دختران نقشی در انتخاب شدن نداشتند و به اجبار دیگران به همسری شاه وادار می‌شدند (همان: ۲۰۵). تعداد زن‌های ناصرالدین شاه را منابع مختلف متفاوت ذکر کرده‌اند. از چهار نفر تا دوهزار نفر از عقدی وصیغه‌ای و کنیز گفته‌اند (پولاک ۱۳۶۱: ۶۴۴). خطری که زنان وارد شده به حرمسرای شاهی را تهدید می‌کرد پیشکش آن‌ها توسط شاه به دیگران بود (دیولافوا ۱۳۷۸: ۲۷۳). برای مثال شاه در ازای خدمات یک تاجر اصفهانی یکی از زنان خود به نام زیبا خانم را طلاق داده و به وی هدیه داد (همان). گزارش‌هایی نیز از حرمسرای ناصرالدین شاه در موضوع حسادت‌ها، رقابت‌ها، نزاع‌ها و حتی قتل و... که توسط همسران شاه انجام می‌شد، زیاد است (اعتماد السلطنه ۱۳۸۵: ۹۷۰) و شاه را کسل می‌کرد تا جایی که گاهی شاه، غذای خود را بیرون کاخ می‌خورد (همان: ۳۱) و گاهی زنانی را طلاق می‌داد و بیرون می‌کرد (همان: ۷۱۳) و حتی گاهی دستور سقط جنین همسرش را می‌داد (همان: ۷۳). زنان از ترس مسموم شدن هرگز دستپخت هووی خود را نمی‌خوردند (پولاک ۱۳۶۱: ۱۵۷).

۸. نتیجه‌گیری

سنت‌های اجتماعی جامعه ایران در دوره قاجار جدای از کارکردهای مهم و تاثیرگذاری خود در مواردی نیز زمینه ساز بروز بزه‌های اجتماعی و فرهنگی بوده‌اند. با در نظر گرفتن نظریه فشار عمومی آگنیو افراد سودجو تحت فشارهای اجتماعی ممکن است دچار بزه‌کاری گردند و از سبتهای اجتماعی برای رسیدن به اهداف خود استفاده کنند. به عنوان نمونه تقدس گرایی جامعه توجه سودجویان برای ایجاد درآمدهای غیرمعارف را جلب کرده و در حوزه طبقات اجتماعی افراط در استخدام نوکران و نادیده گرفتن شان انسانی‌شان موجب شده بود تا طیفی از افراد جامعه به خدمت در خانه اشراف بسنده کرده و از تحصیل دانش یا مهارت در خورد بازمانند. همچنین به دلیل تحقیر شایسته اجتماعی‌شان دست به کارهایی ناصوابی بزنند. مردسالاری در خانه و خانواده نیز هر چه بیشتر جایگاه و ارزش اجتماعی و انسانی زنان و دختران را کاهش داده و ایشان را از تصمیم‌گیری در زندگی خانوادگی و اجتماعی و حتی فردی باز می‌داشت. این اسبنداد جنسیتی و تفریط در آینده‌ای نزدیک با ظهور دولت پهلوی اول دچار افراط شده و آسیب‌های جبران‌ناپذیری را به حیات و ارزش اجتماعی زنان وارد نمود. در حوزه سنن مرتبط با ازدواج و طلاق نیز بی‌توجه به ملاکها و علاقه‌ی جوانان و به ویژه دختران در

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساربان و دیگران) ۱۵۱

انتخاب همسر و یا ازدواج دختران جوان با مردان کهن سال موجب سست شدن علائق همسری و برخی دیگر از آسیب‌های اخلاقی شده بود. برخی سنت‌های اجتماعی دوران قاجار که در بروز بزه‌های اجتماعی و فرهنگی نقش داشته‌اند تا عصر حاضر امتداد یافته که از آن جمله می‌توان به تجمل‌گرایی و برخی سنت‌های مرتبط با ازدواج اشاره کرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. رسول خدا(ص): خَيْرُ اَخْوَانِكُمْ مَنْ اَهْدَى اِلَيْكُمْ غِيُوَكُمْ. [تنبيه الخواطر : ج ۲ ص ۱۲۳.]؛ امام علی(ع): مَنْ اَبَانَ لَكَ غِيِيَكَ فَهُوَ دُوْدُكَ [غررالحکم : ح ۸۲۱۰، عیون الحکم والمواعظ : ص ۴۴۴ ح ۷۷۸۶.]؛
۲. رابرت اگنیو (Robert Agnew) نقایص نظریه فشار رابرت مرتن را اصلاح کرده و در اواخر قرن بیستم نظریه خود را با عنوان «نظریه عمومی فشار (General Strain Theory)» مطرح کرد.
۳. اگنیو، نظریه جرم‌شناسی: از گذشته تا حال، ص ۱۷۰ (Robert Agnew, Criminological Theory: Past to Present, p 170)
۴. اعتمادالسلطنه، خاطرات اعتماد السلطنه: ص ۴۳۳
۵. قزوینی، قانون قزوینی، ص ۱۲۳
۶. هنرشناس و جهانگرد فرانسوی
۷. وی در عصر ناصرالدین شاه، از جانب دولت فرانسه ماموریت یافت اطلاعاتی در زمینه‌های اقتصادی، صنعتی، بازرگانی و هنری ایران گردآوری نماید. او مدت شش سال در سفارت فرانسه در تهران و مدتی نیز کاردار سفارت فرانسه در ایران بود.
۸. مورخ، نویسنده، سیاستمدار و افسر اسکاتلندی کمپانی هند شرقی که در اوایل قرن نوزدهم بارها برای ماموریت‌های سیاسی به ایران فرستاده شد.

کتاب‌نامه

کتاب‌ها

- آدمیت، فریدون، (۱۳۸۵)، *اندیشه ترقی و حکومت قانون*؛ عصر سپهسالار، تهران: خوارزمی.
- اتحادیه (نظام مافی)، منصوره، ۱۳۷۷، *اینجا طهران است*: مجموعه مقالاتی درباره طهران ۱۳۴۴-۱۳۶۹، تهران، نشر تاریخ ایران.
- اعتماد السلطنه، م (۱۳۸۵) *روزنامه خاطرات/اعتماد السلطنه*، وزیر انطباعات در اواخر دوره ناصری، مربوط به سال‌های ۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ هـ. ق. با مقدمه و فهرس از ایرج افشار، تهران: امیرکبیر، چاپ ششم.

۱۵۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۷، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۵

بروگش، هیتیش (۱۳۷۶)، *سفرنامه ایلچی پروس* (آلمان) در ایران سفری به دربار سلطان صاحبقران، ترجمه مهندس حسین کردبچه، تهران: اطلاعات.

بنجامین، س (۱۳۶۳) *ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین شاه*، ترجمه مهندس محمدحسین کردبچه، تهران: سازمان انتشارات جاویدان.

پولاک، یاکوب ادوارد، *سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان»*، ترجمه کیکاووس جهاننداری؛ ناشر: [تهران]: خوارزمی؛ سال نشر ۱۳۶۱

خرمشاد، محمد باقر؛ سیدابراهیم سرپرست سادات، *بازاندیشی در ابعاد و گستره مفهوم سنت*. دوره ۷، شماره ۱، آذر ۱۳۹۰

دالمانی، هانری رنه (۱۳۷۸)، *از خراسان تا بختیاری*، ترجمه غلامرضا سمیعی، تهران: نشر طاوس.

دروویل، گاسپار (۱۳۷۹)، *سفر در ایران*، ترجمه منوچهر اعتمادفر، تهران: شباویز.

دوگوبینو، ژوزف آرتور (۱۳۴۱)، *نامه های ایرانی*، ترجمه عذرا غفاری، تهران: بی نا.

دو روششوار، کنت ژولین، *خاطرات سفر ایران*. مترجم. مهران توکلی. ناشر: نی، نوبت چاپ: اول، ۱۳۷۸ش.

دیولافوا، ژن (۱۳۷۸). *سفرنامه مادام دیولافوا*. ترجمه همایون فره وش. تهران: قصه پرداز. چاپ اول
رحمانیان، داریوش و بیاتلو، حسین، ۱۳۹۸، «نوکران شهری و پدیده سرقت در دوره ناصری»، تحقیقات
تاریخ اجتماعی، سال نهم، شماره اول، بهار و تابستان.

شهری، جعفر (۱۳۶۹). *تاریخ اجتماعی تهران در قرن سیزدهم*. تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا. چاپ دوم.

فصیحی، س: منصوری، م (۱۳۹۶)، «بررسی جرایم اجتماعی در عصر ناصری» (۱۲۶۴-۱۳۱۳ ه. ق)،
فصلنامه تاریخ اسلام و ایران، سال بیست و هفتم شماره ۳۶

کرزن، جورج ناتانیل (۱۳۸۰)، *ایران و قضیه ایران*، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

عمید، حسن (۱۳۸۶)، *فرهنگ عمید*، تهران، امیرکبیر.

عین السلطنه، قهرمان میرزا (۱۳۷۴). *روزنامه خاطرات عین السلطنه*. به کوشش مسعود سالور، ایرج افشار. تهران: اساطیر.

لایارد، اوستن هنری، (۱۳۷۶ ه. ش)، *سفرنامه لایارد یا ماجراهای اولیه در ایران ۱۸۴۰-۱۸۴۲*، ترجمه
مهراب امیری، تهران، آژان.

ملکم سر جان. *تاریخ کامل ایران*، مترجم. میرزا اسماعیل حیرت. ناشر. افسون

نقش سنت‌ها و عادت‌های اجتماعی در بروز ... (مهدی ساریان و دیگران) ۱۵۳

ماساها‌رو، یوشیدا (۱۳۷۳)، *سفرنامه یوشیدا/ ماساها‌رو نخستین فرستاده ژاپن به ایران دوره قاجار* ۱۲۹۷-۹۸ ه. ق، ترجمه هاشم رجب زاده، با همکاری ی. نی ئی یا، مشهد: موسسه چاپ اول و انتشارات آستان قدس رضوی.

معین، محمد، فرهنگ فارسی معین، مؤسسه انتشارات پیامبر کبیر (در تهران)
مونس الدوله (۱۳۸۰). *خاطرات مونس الدوله ندیمه حرمسرای ناصرالدین شاه*، به کوشش سیروس سعوندیان. تهران: زرین

ویلز، چارلز جیمز (۱۳۶۸)، *ایران در یک قرن پیش*، ترجمه غلامحسین قراگوزلو، تهران: اقبال.

Robert Agnew, *Criminological Theory: Past to Present*. 3d edition. New York: Oxford University Press (2006) (1st edition 1999) (edited with Francis T. Cullen)